

I

— Іване, Іваночку, соколе мій дорогий!

— Чого хочеш?

— Та-бо ти такий тепер острий, непривітний якийсь...

— Говори, чого потребуєш?

Осінній вітер шумів і свистів по вузьких вуличках Борислава і розмітував мокру глину, свіжо за дня видобуту з ям. Ніч була темна.

— Ну, доки тут буду чекати на твою бесіду? Говори, чого викликала мене сюди на вулицю в такий вітер?

— Я хотіла поговорити з тобою так... як давніше бувало... знаєш? — у селі.

— Ото! Знайшла час і місце! Говори швидше, чого тобі треба! Не бачиш, я весь продрог?

— Бачу, бачу! — Її голос дрижав, і вся вона продрогла далеко гірше від Івана. — Іване, ти, бачу, вже не любиш мене... бодай не так, як давніше.

— Га-га-га! По чім так міркуєш?

— А тота Ганка круглолиця... Ти з нею щовечір водишся...

— Цу на тебе ! Я з нею!.. Сама за мною бігає. Хіба ж їй забороню, коли сама тягаєся за мною?

— А мені пощо заборонюєш?

— Е, ти все себе сунеш наперед! Чого тобі треба? Хибує тобі чого? Скажи, ти знаєш, я ніколи не відмовляв тобі помочи в нужді.

Дівчина зітхнула.

— В нужді? Боже, якби ти бачив мою нужду!.. Та що там... Одного мені бракує, Іваночку.

— Чого?

— Тебе.

— Адже ось бачиш мене.

— Та що з того? Коли серце твоє до мене не горнесь! Коли ти забув мене, не любиш мене! З тобою я б ніякої нужди не боялася. Для тебе б усяке лихо перенесла...

— Ет, дурна ти, — перервав їй Іван, — дурна, та й годі. Гадаєш, що я за Ганкою гину, а мені Ганка й не в голові.

Потім, зблизившись до неї і пригортаючи її до себе, він додав м'якшим, тихішим голосом.

— Не бійся, Фрузю! Я тебе не забуду! Тямиш, як я присягався тобі — там, під липою? Пан біг се чув, і він мені свідок. Ще троха потерпімо обоє... Хіба ж я не знаю, що тобі важко? Але ж бо й мені не легко. Ще пару неділь... Але тепер успокойся. Час до хати. Ти вся трусишся, ти промерзла... Ходи зо мною сюди, до шинку. Ходи, обігрієшся. Адже тобі далеко до нічлігу.

— Та-бо я...

— Нічого не балакай, ходи!

І він майже силоміць затяг її до шинку, в котрім було повно народу, робітників і робітниць, повно гамору, задухи, сопуху від зароплених сорочок та полотнянок, голосного реготу і запаху горілки. Ніхто не звертав на них уваги. Обоє сіли коло стола, близько печі, а Фрузя цікаво поводи́ла очима довкола, чи нема в шинку Ганки, її найтяжчого ворога, її супірниці в Івановім серці. Ганки не було, і вона відітхнула свобідніше. Випивши чарку вишнівки і обігрівшись, вона говорила весело, згадувала село і знайомих, а вкінці, прихиливши Іванову голову до себе, прошептала:

— А в мене новина.

— Яка новина?

— Надіюся гостя.

— Гостя? Якого?

— Ану, вгадай.

— Я? Відки я маю знати, хто до тебе в гості наладився?

— Повинен знати.

— Повинен? Тьфу, а се що за гість такий?

— Ах ти, недогадливий!

І вона поторгала його за вухо, всміхаючися.

— Се ж дитина! Твоя дитина, Іване!

Вона силкувалася вимовити ті слова свobodно, весело, але їй не стало духу, ані голосу. Серце забилося, затріпалося в грудях. Вона знала, що від того, як прийме Іван сю звістку, залежить дуже багато, може, навіть ціле життя її. І вона, відколи почула себе матір'ю, найдужче боялася сеї хвили, коли їй доведеться сказати про се Іванові. Що то скаже він? А тепер, коли слово реклося, вона сиділа бліда, залякана, мов винувата якимсь тяжким гріхом, мов ждала від нього якогось страшного присуду.

А Іванові немов зовсім і зовсім байдуже. Він відвернув голову, підняв очі до стелі і почав потихеньку свистати, а потім, зирнувши на Фрузю, запитав її мов знехотя:

— Ну, що, вип'єш іще порційку?

— Ні, не хочу,— відповіла дівчина ледве чутно.

Іван замовив собі склянку пива і не говорив нічого.

Вона сиділа мов нежива. "Все пропало! Все пропало! — вертілося в її голові. — Він не любить мене! Ось тут покине, в тім пеклі, в тій баюрі".

В шинку гуділо і клекотіло. їй зробилося душно, немов щось стискало груди. Вона встала.

— Ідеш уже?

— Іду.

Він не рушився з місця, не просив її підождати, а все ще вдивлявся чогось у стелю. У Фрузі закрутилися сльози в очах, але вона силоміць проковтнула їх.

— Добраніч тобі.

— Добраніч.

На вулиці вітер ухопив її в свої холодні обійми, торгав поли її кафтана, сипав їй у лице грудками глини, але вона не чула нічого. В її серці було ще холодніше, ще темніше, як у бориславським закавулку.

II

На самім кінці Борислава, на пустій голотечі, стояв великий магазин, де складували земний віск, видобутий із ям, власність жида Лінденбаума. Се будинок великий, дерев'яний. Довкола нього повно ям, а попід стінами навалено купи "лепу" — сірого ілу, видобутого з ям. Тільки вузькі стежки, попротирані тачками, снуються з усіх боків поміж тими горбами до брами магазину.

Взаді, напротив брами магазину, жив сторож у двох добудованих цюпках. Ся добудова майже зовсім була схована між високими купами лепу, так що сонце рідко коли й заглядало крізь вузькі віконця досередини. Сторож був удівець, діти, які мав, пороздавав людям на виховок, а бажаючи заробити дещо більше понад те, що платив йому Лінденбаум, віднаймав одну цюпку на нічліг робітницям, а сам вдовольнявся одною — і так він мало що й спав уночі, мусив вартувати, бо поліції в Бориславі тоді ще не було.

Вже пізно вночі. Тісна, брудна і душна цюпка наповнена робітницями. Стіни голі, ледве побілені вапном по дошках, на одній наліплено якийсь образок і кавалок дзеркала, в однім куті тапчан, збитий з трьох дощок і прикритий сінником та плахтою, а край вікна маленький столичок на трьох високих ногах — бо вікно високо. Ось і все, що можна було добачити в хаті. Ані печі, ані кухонної посуду, ані постелі, ані скрині. На тапчані не було нікого, та зате на помості набито, мов селедців у бочці, якихось людських істот, що голосно, важко дихають, але в сутінку, який

стоїть у хаті, подібні до одної простеленої по долівці верстви брудного шмаття, свиток, хусток та чобіт. Се нічліг робітниць. Баби, дівчата, молодиці, котрих із далеких сторін приганяє сюди недоля, натомивши через день груди і руки при корбі або при вибиранні лепу з киблів та воску з-поміж глини, тепер лежать покотом на холодній, дерев'яній підлозі, кулак під головою, стулені одна до одної, раз задля недостатчі місця, а по-друге — так буде тепліше.

Їх лица пожовкли з нужди, їх руки немов обросли глиною і земним воском, їх одіж — то позшиване лахмання, що ледве-ледве держиться на тілі. Старі, недугами та грижею поорані лица лежать обік молодих, що ще не втратили слідів краси, хоча цвіт їх уже зв'ялила передчасна тяжка праця, і нужда, і розпуста. В хаті тихо, тільки десь-колись котра сонна скрикне і розмахне руками, інша пробуркоче якесь прокляття або крізь сон обійме сусідку — їй, певно, сниться, що обіймає коханка. Та найрухливіше спить ота стара бабуса — колись чільна господиня в селі, а нині мало що відмінна від жебрачки. За дня з неї роботи небагато, сили в старих костях нема й за дитину, от хіба сидить у куті кошари та перебирає леп, видобутий із ями. За те їй платять три шістки денно, вона й за се богу дякує. Але зате вночі вона немов оживає. Здається, що тоді воскресає в її душі ціле життя, проведене в кращих відносинах. Вона захриплим голосом муркоче свої дівочі, давно забуті співанки, потім торгає на собі курмання, немов поправляє свої вбори перед дзеркалом; потім пишно похитує головою, немов бесідує з давніми сусідками, і хвалиться новими коралями; то знов поцмокує губами — смакує гріту з медом горілку. А там підуть якісь прокляття, важке хлипання, стогнання і знов відривки пісень — і так цілу ніч. Не раз її сусідка збудиться від тих її снів, заклене і штовхне стару в бік, щоби спала тихо, але се не помагає нічого. Стара, пробудившись, нічогісінько не тямить, що їй снилося, а тихо спати не може.

На маленькій столику під вікном палахкотить свічечка, уліплена з жовтого, нечищеного земного воску. Мигтить її світло і блимає нерівно, кидаючи непевні блиски на сонних робітниць. Край столика сидить похилена дівчина — одинока людина в цілім будинку, котрої не береться

сон. Її сумне, тужливе око слідить за бистрими рухами ігли. Вона шиє сорочину — малесеньку-малесеньку,— шиє пильно по ночах, бо вдень інша робота.

"Мовив, що Ганка йому не в голові,— снує вона невеселі думки. — Може, се й правда. Ба, але ж того не мовив, чи любить мене, чи ні. Та й пощо мовити? Хіба я сама не бачу? Ні, не любить він мене, не думає про мене! Він забув свою присягу, хоч словами й згадує її. Що слова? Вітер та й годі. А пан біг з неба не злізе, палицею бити не буде. Так він думає собі і, певно, в кулак сміється з мене. Сміється з дурної, що задля него покинула батька, матір, хату, що віддала йому свою добру славу. Все, все я віддала йому, покинула задля него! А тепер, коли вже нема що більше взяти з мене, я йому непотрібна, ненависна!"

І в її очах знов закрутилися сльози, та тепер вона не зупиняла, не ковтала їх, і вони полилися рясними капками на її шитво.

"Боже-боже! За які гріхи ти так тяжко покарав мене?"— простогнало її змучене серце.

Ігла зупинилася. Фрузя, сама не знаючи чого, вдивлялася в полум'я нафтівки. Синій дим піднімався поверх полум'я і стояв густим туманом під стелею. У неї боліла голова. Надворі свистав вітер, віяв крізь шпари до хати і обдавав її холодом.

Фрузя виплакалася, і їй зробилося легше.

"Ні, він любить мене. Я би вмерла, якби він перестав мене любити. І що ж я йому зробила такого, щоби мав забути мене? Та й що я зробила би без него з маленькою дитиною, котра незадовго прийде на світ, з тим непрошеним гостем, перед котрим не можна замкнути дверей?"

Правда, Фрузя не знала також, що буде робити з ним, з Іваном, коли появиться дитина. Адже ж бачила, як він сквасився і відвернувся,

почувши, що вона надіється дитини. Знала, що грошей у нього нема, що він день у день на роботі і для неї самої не лишається ніщо, крім шпиталю. Вона бачила се все ясно ще перед годиною, коли, скулившись і цокочучи зубами, йшла з шинку до сеї хати. Але тепер вона не думала про се. їй було страшно думати про се, і як той, що потопає, хапається за прутик, за стеблину, так вона вхопилася за ту думку: коби він любив мене! Коби він був при мені! З ним мені нічого не страшно; він на все знайде раду!

Вона самохіть дурила себе тою думкою, вмовляла її в себе і тепер була майже певна, що все воно так і буде. Мусить бути! Хіба би бога над ними не було! Адже ж вона недаром покинула задля нього батька й матір, недаром набідувалася так багато! Адже ж він недаром обіцявав їй, що ще трохи побідують, а потім усе буде добре, все лихо минеться. Що він задумує зробити? Вона не могла догадатися, але чула, що їй на серці робиться весело, легко, мов тій травці, що на весну з-під снігу виколлюється на світ.

Вона вдивлялася в нафтівку, що вже ось-ось догоряла і не світила, а димилася і наповнювала всю хатину чадом. Серце Фрузі билосся живо-живо. Їй здавалося, що ігла в її руках літає швидко — корба крутиться легко, скоро. Втоми, холоду ані сліду. Музика грає, блищиться щось, мов довгий сонячний шлях посеред зеленого жита. Лоскоче щось, мов дотик м'яких, любих рук... її голова похилилася на стіл, і вона заснула.

А здалека, від Борислава, доносив вітер глухі окрики і співи. То кричали і співали ріпники, вийшовши з шинку. А між усіма голосами найсильніший голос Іванів виводив:

А я тебе, моя мила, не покину,

Положу тя на ліжечко, як дитину.

Вранці Фрузя прокинулася швидше від інших робітниць. У неї боліла голова, її кидало в дрож, млоїло внутрі, але вона й не думала про се. Умившись швиденько, вона побігла до шинку, де мала заплачене на цілий тиждень наперед снідання — горнятко гарячого молока і кусник хліба. Але їда не йшла їй у горло. Насилу випивши молоко, вона взяла хліб за пазуху і побігла. Куди? Вона й сама не тямила гаразд. На роботу ще було завчасно. Їй хотілось побачити Івана, але вона знала, що ледве чи знайде його на вулиці, а де він ночував сими днями, сього не знала. І ось вона йшла навгад, чалапаючи по густім, липкім болоті, кулячись від вітру, бажаючи втомою і рухом заглушити неспокій, що бушував у її серці.

Борислав починав оживлюватися. Із темних нір, із затхлих, душних та тісних халабуд вилізали брудні, заспані люди. Вони починали день прокляттями і сваркою, не мившись і не хрестившись, тяглися до шинків, а відси, випивши по келишкові горілки, закусивши сухим хлібом і взявши за пазуху також сухого хліба, трохи ковбаси або головку часнику, ішли на роботу. В кошарах де-де тельнякали дзвоники, кричали касієри, скрипіли корби. Серединою вулиці тяглися вози з дровами, з мішками бульби, з хлібом і іншою поживою. А понад усім тим сіре, насуплене небо думало якусь понуру думу, а здалека зеленів високий смерековий бір на схилах Ділу.

Чалапаючи вулицею, Фрузя бігала очима по всіх закутинах, заглядала в отворені двері шинків, у знайомі кошари, але Івана не було ніде. На закруті, недалеко гостиниці Кирницького, що була головним осередком робітницького життя і нічних гулянок, вона здибала Ганку. Се була дівчина з того самого села, що Фрузя й Іван. Здорова, червонолиця, з витріщеними очима і грубими губами, вона була правдивим силачем супроти худой, помарнілої Фрузі. Несучи на коромислі коновки з водою, вона твердо ступала по розмоклій глині босими, червоними ногами. Її чорні коси були обвиті довкола голови, а чорні, блискучі очі сміялися здоров'ям і силою, котрої, видно, ніколи не підгризав черв'як ніякої внутрішньої гризоти. Се була одна з тих грубих натур, у котрих душі не доколупаєшся. Хоч у бідності і в тяжкій праці, вони не знають властиво біди, не знають того горя, яке пливе з несповнених бажань, з

незаспокоєного чуття, з незгоди між волею і силою. Вони, здається, сотворені для тяжкої праці, як віл до ярма; їх горе починається аж тоді, коли не стане їх звичайно залізного здоров'я.

Фрузя ще здавна не любила Ганки, а тепер, коли бачила, як Іван при ній робиться веселим, жартує, танцює з нею, вона ненавиділа її з цілого серця. Вчорашні Іванові слова, що Ганка сама тягається за ним, мов окріп, заклекотили в її серці.

— Слухай ти, Ганко,— сказала вона, не вітаючися і підходячи близько до неї.

— А чого тобі від мене треба?

— Ти у Кирницького на службі?

— А так, уже четвертий день.

— А був там мій Іван учора?

— Твій Іван? Який твій Іван? — з наругою промовила Ганка.

— Сама знаєш, який! — мовила Фрузя, душачи в собі злість.

— Такий він твій, як і мій. Навіть мій більше, бо тебе не хоче й на очі бачити, а зо мною йому весело.

— Брешеш, помийнице! — крикнула Фрузя. — Брешеш, брешеш! Не смій мені волочитися за ним! Він сам казав, що ти за ним волочишся. Слухай, коли я тебе ще раз побачу з ним, то тобі очі видру.

— Дрися по стінах, ти, опудало! Чого ти мене чіпаєшся?

— Не смій! Не смій! — кричала Фрузя, ледве дишучи. — Не смій мені баламутити його!

— Отже ж посмію, і що мені зробиш? І вчора я була з ним, і сьогодні буду, і коли мені схочеться, то буду. А ти хоч трісни зо злості, то мені байдуже.

Фрузя, не тямлячи сама себе, кинулася на Ганку з кулаками, але ся лиш раз замахнула коновкою і обілляла її цілим валом води.

Зареготалися ріпники, що купою стояли на вулиці і слухали сеї голосної розмови двох супірниць.

— Добре, Ганко! Скупай її! Нехай не буде така гаряча! — кричали одні.

— Ану, Фрузько, хап її за коси! Як вона тобі сміє парубка відбивати? — піддратовували другі.

Фрузя сама себе не тямляла зо встиду і спересердя. Вона була вся мокра і тряслася з холоду, але, проте, пересердя взяло верх. Вона кинулася на Ганку і, захопивши її за коси, почала торгати і бити. Ганка, все ще держачи коромисло з коновками на плечах, хвилю була безпомічна, не знала, чи держати коромисло, чи боронитися. Та швидко надумалася, пустила коромисло і вільною рукою вдарила Фрузю в груди так сильно, що ся відразу звалилася з ніг і пустила її коси.

— Га-га-га! — реготалися ріпники. — От дівка, як жовняр! Отак її!

— Іване,— кричали інші на Івана, що власне йшов із шинку. — А ходи-но сюди! Побачиш комедію.

— Та що там? — мовив Іван.

— Ходи, тут дві дівчині із-за тебе мало собі віку не вкоротять. Ходи, хоч подивися! Ото щасливий парубок, що дівки за него б'ються.

Іван наблизився і зараз порозумів, що діється.

— Ганко,— мовив він грізно,— що ти робиш?

— Ади,— закричала Ганка. — Отсе опудало чогось мене чіпається. На дорозі мене перейшла та й публіку з мене робить.

Фрузя, ледве дихаючи, піднялася з землі. У неї боліло в грудях, дух запирало.

— Іване,— промовила вона.

— А йди собі до дідька,— буркнув Іван. — Чого ти лізеш до мене, ще й на вулиці публіку виробляєш? От іди та переберися, ади, ти вся мокра.

— Се я її хлюпнула, щоб їй залляти оту широку хавку, — насміхалася Ганка. — Нехай на другий раз знає, як мене зачіпати.

І, вхопивши коновки на коромисло, вона побігла геть. Так само Іван, плюнувши спересердя, відвернувся і пішов разом з іншими ріпниками до своєї роботи. Фрузя лишилася сама. Вона вся тремтіла, чула себе безсильною, нещасною, самою на всім світі. Пощо їй жити? Адже тепер їй усе ясно, тепер нема ніякого сумніву, ніякої надії. Не знаючи, як і коли, вона зайшла до своєї кватири, скинула з себе мокру одіж, передяглася, але замість іти на роботу лягла на своїм тапчані і лежала, злегка стогнучи. В будинку не було нікого. Вона чула страшенний біль голови, страшенну втому в цілім тілі. Її палила спрага, вона ледво-не-ледво зволіклася з постелі, принесла собі води, напилася, обвила голову мокрим рушником. Лягла потім і заснула.

Вечором того дня Іван вступив до Кирницького на склянку пива. Ганка поставила перед ним замовлене пиво і пішла, не кажучи й слова. Іван також не зважав на неї і, п'ючи пиво, звільна сидів і не то дрімав, не то думав щось. Ганка кілька разів проходила поуз нього, зиркала спідлоба, видно було, що хотіла би зачепити його, але не зачіпала. Аж коли Іван замовив другу склянку, вона, ставлячи її на столі, промовила їдко, знехотя:

— Ну, а де ж твоя тота?

— Яка тота?

— Ну, твоя наречена?

— Моя наречена? Не маю ніякої.

— Говори, бреш! А Фрузька що? Вона поводитьсь вже не як наречена, а як твоя жінка. "Не смій мені мого Івана баламутити!"

— Ха-ха-ха! — засміявся Іван, але силувано, як то кажуть, на кутні зуби.

— Скажи їй,— говорила Ганка швидко і гнівно,— нехай мене не зачіпає. Я не її помийниця! Я не її підвладна. А як мене ще раз зачепить, то я не буду дивитися на її пісну фігуру, але розпосочу, зуби виб'ю, нехай знає! Розумієш?

— Та відчепися ти від мене! — мовив Іван. — Говори їй сама, що їй маєш сказати. Се між вами рахунок, а мені дайте чисту годину.

Ганка відійшла. Іван сидів і пив пиво. Та ось до шинку прийшла ціла ватага ріпників. Побачивши Івана, вони почали жартувати з нього:

— А! Іване! Чуємо, що покидаєш Борислав.

— Я? Ані мені сниться.

— Що женишся з Фрузею і йдеш на її отцезію.

— Чи ви подуріли?

— Та ти сам, видно, вдурів, коли хочеш вільне бориславське життя проміняти на життя вола в ярмі.

— Хлопці! — скрикнув Іван, роздратований сими словами, і гримнув склянкою до стола. — Гунцвот, хто мені се говорить!

— Та ми не від себе говоримо. Нам так оповідали ті дівки, що ночують з твоєю Фрузею. А їм вона говорила, буцімто все вже між вами умовлено.

— Чи стеклася дівка? Що між нами умовлено? То правда, що вона кілька разів товкла мені, щоб я покинув Борислав, а я, щоб спекатися її, сказав їй раз: "Та добре, добре, ще пару неділь заждімо, а потім якось-то буде". Та й тільки всеї розмови було.

— Га-га-га! — реготалися ріпники. — Добре ти сказав їй! "Пару неділь заждімо, а потім якось-то буде". Отак-то й але! А за пару неділь буде те саме святе, що й тепер є.

— Ну, та певно. Адже пан біг не прийде та не зробить чуда ані для мене, ані для неї. Адже знаєте, що у мене своїх статків-маєтків нема; що зароблю, те й маю.

— Ну, Іване, а було колись,— закинув хтось із купи, що ближче знав Іванові відносини.

— Е-е-е! Чи одно то було та й з водою поплило! — мовив Іван, махнувши рукою. — Що мені з того, що батько був багач на все село? Я з того нині що маю?

— Хіба оскомину! — крикнув хтось з гурту.

— Рація! Хіба оскомину. Але оскоминою ніхто ситий не буде. Ну, а Фрузя що має? Вона-то ніби говорить, що вона задля мене покинула батька і прийшла сюди, але я то знаю ліпше. Покинула, бо мусила, бо дома тісно, у батька ще дві дівки, треба їх замуж віддавати, а тут нема з-за чого. Всего маєтку — два прuti поля та й тота хатчина. То ще з прutom поля дівку хто-будь візьме, у кого є свого троха, та й ще коли дівка здорова і добра до роботи. А вже як на трьох ділити, то на таке ніхто й не подивиться. А ще коли дівка така, як гусяче повітря, ні до охоти, ні до роботи, як ота Фрузя. Ну, що з неї за робітниця? Десь при багатстві, якби тото вбрав, якби на тото хухав, як на дитину, то, може би, й було до людей подібне; а при бідності, на зарібні руки взяти та оженитися з таким, то ліпше прив'язати собі камінь до шиї та в вир з берега.

— Та то правда, правда,— говорили ріпники, вже не жартуючи.

В тій хвилі з-за великої печі, що стояла в куті шинкової комнати, висунулася бліда, скулена постать, що сиділа там уже кілька хвиль, всунувшись до шинку затильними дверми з сіней і не спостережена ніким серед гамору і пиятики. Се була Фрузя. Вона тряслася в лихорадці, її очі блищали, уста були майже зовсім білі і потріскані від гарячки. Непевним кроком вона, протискаючися поміж ріпників, вийшла на середину шинку і, зупинившись перед Іваном, поклонила йому, досягаючи рукою землі. Всі затихли і ззиралися на неї.

— Дякую тобі, Іване,— промовила вона,— дякую за те, що ти хоч раз сказав щиро і по правді те, що думаєш. Тепер я знаю, яка передо мною

дорога. Не бійся, я тобі більше не перейду дороги, не докучу тобі, ані не докорю. Жий собі, як сам знаєш, і нехай тобі бог помагає.

І вона ще раз поклонила йому. Іван сидів за столом, мов на терні.

— А те, що ти клявся та присягався мені, що візьмеш мене, відкупиш свій ґрунт, будеш знов господарем, — нехай се бог забуде. Я тепер знаю, що ти брехав, але донині я вірила тобі. Тільки те ти неправду сказав, що мій тато сам нагнав мене до Борислава. Се ти брешеш, небоже. Тато навіть не знав, де я поділася. Ніхто не знав. Тільки я знала та й бог, що подав мені сю думку, певно, за якісь тяжкі гріхи. Але коли я почула, що ти тут хорий, що лежиш у пустій, холодній буді, що через день нема тобі кому раз води подати,— тоді щось шибло мені в серце: "Адже ж ми любилися обоє. Адже ж то мій наречений перед богом, хоч не перед людьми". І я зібралася і пішла сюди. Бог, видно, потребував нащось моєї муки, бо відмірив мені її повну мірку. А ти нині досипав з чубком, пересипав через край. Дякую тобі ще раз. Бувай здоров!

І вона втретє поклонила йому і вийшла.

Ріпники мовчали хвилю після сеї несподіваної пригоди. Але швидко отряслися від зворушення. Посипалися грубі, цинічні жарти.

— Ади, оса, як жалить!

— Та то холера, не дівка.

— В роботі чоловікові не pomoже, а своїм язиком і своїми слезами серце злоточить.

— Ну, оженися з такою, то маєш готовий шпиталь дома.

Тільки Іван мовчав і сидів, понуривши голову.

Вийшовши від Кирницького, Фрузя, не зупиняючися, почалапкала вулицею, сама не знаючи, куди і пощо. Було холодно, темно, дрібний дощ сік їй просто в очі, вулиця, розмокла і розталапана, була радше одною великою баюрою, ніж вулицею. Фрузя йшла, насилу витягаючи чоботи з липкого болота, насилу переводячи дух. Її пекло щось у грудях, але на очах не було сліз, ані в голові думок. Тільки неясне та непереможне почуття: геть відси! тікати! сховатися! — гнало її наперед. Сховатися, але де? Перед ким? Вона не розуміла того, що їй хотілось сховатися перед самою собою, перед власним болем.

Не пройшла й сто кроків, коли обік неї де не взялася Ганка. Відки вона взялася? Мабуть, чувши Фрузину бесіду і бачачи, як вона сама вийшла з шинку, Ганка зібралася незаметно і незаметно вибігла їй наздогін. Вона так несподівано вчинилася обік Фрузі, що ся, зирнувши вбік, аж злякалася, побачивши її, скрикнула і перехрестилася. Ганка засміялася стиха.

— Злякалася? — мовила вона. — Не бійся, се я, Ганка.

— Чого хочеш від мене? — ледве промовила Фрузя.

— Нічого. Іду собі вулицею. Хіба не вільно йти обік тебе?

— Але тобі сюди не дорога.

— І тобі ні. Адже до своєї квартири ти повинна була йти в противний бік.

— Мені все одно,— мовила Фрузя.

— Ну, а мені туди треба,— мовила Ганка. Хвилю обі йшли мовчки. Кругом було пусто, тільки з шинків чути було крики і співи та чорний велетень Діл шумів і стогнав під осінню негоду.

— А що, напштикав тобі під ніс твій Іван? — промовила злобно Ганка.

— А ти тому й рада!

— Я? Мені байдуже. Я се давно знала.

— Що знала?

— Те, що ти почула тепер. Що Іван не любить тебе. Що він дурить тебе і не думає женитися з тобою.

— Він сам тобі се говорив?

— Ну, а хто ж би інший?

— Значить, він любить тебе?

— Мене? Або я знаю. Мені байдуже.

— А пощо ж ти заскакуєш коло него, чіпляєшся його, як ріп'як кожуха?

— Ха-ха-ха! Ані мені сниться. Він сам підлещуєся до мене, говорить мені всячину, але я розумію се все дуже добре.

— Обоє розумієтеся, як лисі коні,— з погордою мовила Фрузя.

— Се й найліпше. Я знаю, що коли він підлещується до мене, то має в тім свій інтерес, а він знає, коли я до него зуби сушу, то се не з великої любові, а також задля якогось інтересу.

— Тьфу! — з обуренням сплюнула Фрузя.

— Плюй, не плюй, а я кажу, що так ліпше. Ти з великої любові дійшла до того, що тепер ідеш кудись на зламану голову, а я собі сита, здорова і вдоволена. І йому також не зле з тим.

— Йому?

— Ну, певно. Адже ти сама бачиш, що зо мною він веселий, розмовляє, жартує, співає, а з тобою все кваситься і сердиться.

— Ти вчарувала його. Дала йому якесь дання.

— Ні, небого.! Не я вчарувала його, але ти дурна та нерозумна. От що! Не вмієш обходитися з парубками. Ти причепилася до одного та й думаєш, що лиш тільки світа, що в вікні. Ха-ха-ха! Якби ти знала, як інші живуть! Як собі дають раду! Щоб я сохла та плакала за ним? О, не діждав би він сего! Нехай він сохне за мною!

— Коли ж бо я не можу.

— А не можеш, то сама на себе нарікай, а не говори, що я вчарувала його. Нащо мені чарів? Він і без чарів сеї ночі буде ночувати у мене.

Фрузя при сих словах навіть не скрикнула, тільки вхопилася рукою за серце, захиталася і була би впала на землю, якби Ганка не була вхопила її в свої обійми.

— А тобі що? — скрикнула вона в першій хвилі. — Фрузю! Фрузю!

Але Фрузя не озивалася. Її голова звисала через Ганчину руку; вона була мов нежива.

— От тобі на! — пробуркотіла Ганка, держачи зомлілу дівчину на своїх руках, мов сніпок соломи. — Чи зомліла, чи зовсім по ній?

Вона прихилила голову вниз і слухала.

— Не дихає, бідочка! І що тут робити з нею? Чи кричати, може би, хто прийшов та поміг отверезити її?

І Ганка кинула оком довкола себе. Було темно, хоч око виколи. Вони зайшли були в якусь бокову вуличку. Довкола не було ні хати, ні шинку, ні навіть кошар, тільки високі горби лепу по обох боках. Витріщивши добре очі, Ганка пізнала, де вони. Се було місце, де колись почали були перший раз копати ями. Але, вичерпавши кип'ячку, позакидували ті ями; робота перенеслася в інший кут, а тут полишалися лише купи лепу і пусті ями, одні позабивані дошками, інші так-таки й полишені або наповнені водою.

— І який дідько почує мене тут при вітрі? — муркотіла Ганка, все ще держачи Фрузю на руках. — Та й що я, вдуріла, щоби тверезити її? Кину біду ось тут насеред дороги, нехай сама тверезиться! Ади, яка прудка! "Помийнице!" — каже до мене. За коси чіпає! Ах ти, гусяче повітря! Я тобі покажу, з ким ти заходиш собі!

Скажена злість закипіла в Ганчинім серці. Вона ще раз озирнулася, надставила вуха, а не бачачи нікого, нараз мов собака скочила з дороги, вилізла на купу глини, все ще несучи наперед себе зомлілу Фрузю, потім ще раз озирнулася, обережно злізла вниз, у лійкувату долинку, котрої осередком була яма. Мацаючи ногами, вона дійшла до цямрини. Яма була забита двома дошками, але одну хтось відломив. Ганка налапала руками отвір, шарпнула сильно другу, давно перегнилу дошку, прибиту до цямрини двома цвяхами, віддерла її, а потім, уставившись добре

ногами на краю цямрини, похилилася, спустила легенько зомлілу Фрузю зі своєї руки і коміть головою впустила її в темну пащу ями. Яма була майже до самого верху повна води, так що Фрузя не дуже й бовтнулася і тихо, без голосу, мов грудка глини, пішла на дно.

VI

— І де ти, Ганко, волочишся стілький час? — гримала пані Кирницька, коли Ганка за якої півгодини, вся мокра, заталапана і бліда, як труп, прийшла до кухні.

— Та де волочуся? От ходила по воду.

— Та брешеш, бо коновки були в сінях.

Ганка не пробувала далі брехати, але вибігла з кухні, вхопила коновки і побігла по воду. Пані ще трохи поворкотіла та й перестала сердитися. Що їй там до того, куди волочиться Ганка? Вона знала, що сьак чи так, а служниця в Бориславі не витримає, щоб не волочитися.

Було вже геть по півночі, коли ріпники, п'яні і веселі, виходили від Кирницького. Вони йшли лавою посеред вулиці, регочучись, говорячи голосно, співаючи. Тільки Іван був якийсь не свій. Він мало пив сього вечора, все сидів, насовившись, ніби думав щось, а властиво туманів. У його серці піднімалося щось, мов жаль за змарнованими молодими літами, за страченою батьківщиною, котру він прогайнував, закуштувавши ледачого бориславського життя. Фрузині слова тремтіли в його серці важким докором і відібрали йому охоту до їди і до пиття, до жартів і до пісень.

— Іван стратив смак сьогодні,— жартували з нього товариші і відсторонилися від нього.

І тепер він сам, мов без тями, йшов позаду інших, коли нараз Ганка вхопила його за руку. Іван аж здригнувся, тим більше, що в пільмі не міг розпізнати, хто се присікався до нього.

— Агій! А се хто? — скрикнув він.

— Се я, Іване! — прошептала Ганка.

— Ти? А тобі чого треба?

— Ти гніваєшся на мене?

— Я на тебе? За що?

— Бігме, я нічого не винна,— швидко, з якимсь гарячковим поспіхом шептала Ганка, не випускаючи його руки зі своєї. — Та пощо би я зачіпала її? Вона сама зачепила мене, розпочала сварку, а далі кинулася на мене. Ну, кажи сам, що я мала робити?

— Та чи я тобі що говорю? — нерадо відповів Іван.

— Іваночку,— говорила далі Ганка скоро, задихавшись,— який ти добрий! Так ти не гніваєшся? А чого ж ти такий сумний? Такий у шинку сидів, як сам не свій? Ну, скажи мені?

Вона йшла обік нього, держачи його за руку, тулячися до нього, мов боялася самоти і пільми.

— Ет, що там балакати! — відповів Іван і хотів відняти від неї руку.

— Ні-ні! Почекай! Куди йдеш? — мовила Ганка.

— Та йду до себе, спати.

— Ходи до мене. У мене тобі буде ліпше.

— Не хочу.

— Та ходи! Не бійся, у мене безпечно.

— Не хочу.

Іван раз уже ночував у Ганки. Вона спала окремо, в присінку комори, що служила Кирницькому за склад товарів. Там серед пак і міхів стояв широкий тапчан; Ганка мала пару своїх подушок і теплу дергу, і хоча в присінку не топилося, та все-таки там було тепліше, ніж у тій шопі, де ночував Іван з іншими ріпниками. Але тепер, сьогодні, йому чогось не хотілося йти до Ганки. Помарніле, бліде Фрузине обличчя немов стояло перед ним, її очі немов благали його, немов жалувалися на щось.

Але Ганка не випускала його руки, другою рукою обіймала його стан, тягла його, просила і благала, щоб ішов з нею.

— Іваночку! Голубчику! Зроби мені се! Лиш сьогодні! Не знаю, що мені, але боюся, страшенно боюся бути сама. Та ні, я не пущу тебе, не лишуся сама! Ходи, ходи!

Вона тремтіла, мов у пропасниці, при самій згадці про самоту.

— Цу на тебе! — мовив Іван. — Та що ти, дитина, чи що? Боїшся сама ночувати! Ото!

— Ой, боюся! Ой, боюся! Ні за що в світі сеї ночі не лишуся сама. Хоч бий мене, хоч ріж мене, а я не лишуся тебе. Коли не хочеш до мене, то я піду з тобою, там, де ти ночуєш.

— Чи ти здуріла? Там купа хлопів.

— А що мене то обходить! Я їх не боюся, тільки самоти боюся...
піддаюся... тої боюся...

— Кого?

— Тої... твоєї... Як вона кланялася тобі! Ти бачив її лице, коли
виходила з шинку?

Згадка про Фрузю в Ганчиних устах уразила Івана в саме серце, мов
грубий дотик до наболілого місця.

— Дай спокій! Не згадуй мені про неї! — мовив він їй, піддаючися її
намовам, пішов з нею до її кімнати. Ганка не то вела, не то тягла його, не
випускаючи з рук, не перестаючи балакати і трястися.

— Та що тобі, дівко? — мовив нарешті Іван. — Чи ти промочилася, чи
простудилася? Чи тебе зимниця б'є, чи ти й зовсім хора? Трясешся, як
риба, руки зимні, як лід, а голова гаряча, і говориш, як сама не своя.

— То нічого, Іваночку, нічого! Ходи лише, ляжемо спати, проспимося,
то все мине.

Але воно не минулося, бодай не так швидко, як хотілося Ганці.
Даремно вона тулилася до Івана. Скоро тільки він засипляв, їй робилося
страшно, і вона будила його.

— Іванчику, не спи! Говори що до мене! — шептала вона,
закриваючи очі, щоб не дивитися в грізну підлогу.

— Чи ти казалися? — лаявся Іван. — Я втомлений, хочу спати. Що я
буду говорити тобі?

— Що-будь! Що-будь! Тільки не спи! Мені так страшно.

— Чого тобі страшно?

— Не знаю чого. Боюсь... не знаю чого. Не можу заснути.

Вона розплакалась. Її хотілось усе сказати Іванові, але щось спиняло її, і вона закусувала зуби, до крові гризла свої уста і не сказала нічого. Аж над раном, коли надворі почало сіріти, вона заснула.

VII

Минуло кілька днів. Іван працював, пив, співав у шинку, ночував у Ганки, не думаючи про Фрузю. Ганка успокоїлася і не боялася вже вночі, але не відважувалася спати сама і для того щовечора всякими способами підлещувалась до Івана, щоби затягти його до себе на ніч. Іван, котрий давніше сам не раз напрошувався до неї, тепер ішов нерадо, почував якесь обридження до неї. Він злостився, коли вона тулилася до нього, кляв, коли вона починала дрочитися з ним або пеститися, і з відразую відсувався від неї, коли вона спала обік нього. Та швидко ті нічліги ще гірше остогидли йому. Ганка засипляла швидко, але вночі починала стогнати, йойкати або скрикувати так страшно, що Іван прокидався зо сну і починав почувати якусь глуху тривогу.

"Що їй таке сниться? Чого вона так кричить?" — думав він, прислухуючися до її важкого віддиху після такого окрику. Але вона далі спала тихо, аж коли Іван, перемучившись якої півгодини, знов починав дрімати, над ухом у нього знов розлягався страшний окрик і будив його наново.

— Ганко, що за дідько мучить тебе у сні, що ти так страшно кричиш?

— Я? — мовила, здригаючись, Ганка і закусувала зуби. — Я нічого не знаю.

— Ну, та нехай на другий раз пес у тебе ночує, не я! — бурчав він злісно. — Як крикнеш отак несвітським голосом, то зовсім виб'єш мене зі сну.

Ганка реготалася.

— Га-га-га! Несвітським голосом! Ну-ну, Івануню, ну, скажи, як я кричу?

— Так, як би тебе зо шкури дерли.

— Ну, і що говорю?

— А хіба можна щось розібрати? Ричиш, як худобина.

— Та то я так зроду.

— Ну, брешеш. Я давніше не чував у тебе такого крику.

— Та то так, часом находить таке на мене, а потім минає. Але ти не бійся, Іваночку, се мине.

— Нехай собі минає або не минає, але мене не завабиш більше на ніч до своєї проклятої комори.

— Ну, видиш, ти вже й гніваєшся. Фе, Іване! — говорила Ганка, а вечором знов підлещувалася до нього, просила, купувала йому пива і горілки, доки оп'янілий Іван не згоджувався знов іти ночувати до неї. Коли був добре п'яний, він спав твердше і не будився при її окриках. Отим-то Ганка взяла собі звичай щовечора обпоювати його добре і навіть із собою до комори брала фляшку горілки і клала її Іванові під подушку: коли збудиться, нехай тільки сягне під подушку, нап'ється і нічого, засне знов. Правда, після такого нічлігу Іван уставав блідий, майже зелений, з

болем голови, але Ганці се було байдуже, та й він сам не мав часу дивитися в дзеркало, але, похнюпившись, ішов до своєї роботи. Тільки одно видно було по нім: він зробився сумний, його веселість пропала, йому відхотілося співів і жартів.

— Ов, Іване, ти щось сам не свій,— говорили товариші.

— Та щось так,— нерадо мовив Іван.

— Що тобі є? Чи не хорий ти?

— Здається, ні. Ранками голова болить, але то, мабуть, від горівки.

— Е, ні, від самої горівки не буде боліти. А от як ти пиво мішаєш з горівкою, то се зле. Від сего найборше біль голови береся.

— І справді, може, воно й від того. Віднині не буду мішати.

VIII

Одного дня в полуднє, коли Івана витягли з ями і він, ледве живий від сопуху, лежав у кошарі на купі лепу, важко дихав і час від часу тверезився чаркою горілки, до кошари ввійшла баба Орина, та сама робітниця, що ночувала разом з Фрузею і за дня немов дрімала, а оживлювалася вночі, у сні. Вона знала Фрузину історію і знала Івана і для того, поздоровившись з робітниками, пішла просто до нього.

— Слухай, Іване,— мовила вона. — Ти не знаєш, де обертаєся твоя Фрузя?

— Моя? — буркнув Іван.— Яка вона моя?

— Та вже яка-не-яка. Певно, більше твоя, ніж моя. Але я хотіла запитати тебе, де вона є?

— Хіба я ходжу за нею назирцем?

— Е, який-бо ти! Я тебе питаю, як доброго чоловіка... Та ти повинен бабі гречно відповісти, ще й горівкою бабу потракувати...

Іван, не мовлячи нічого, налляв чарку і подав бабі. Вона випила, скривила зів'ялі губи, обтерла їх брудним рукавом і, присідаючи ближче до Івана, мовила стиха:

— От за се то спасибі! Аж у саму душу пішло. Але що я хотіла сказати... Ага, про Фрузю. Знаєш, уже дві неділі, як вона не ночує у нас. То я гадала, може, ви вже спровадилися де разом, та й хотіла переказати їй, щоб забрала своє шмаття. Там у неї скринька зо шматтям — замкнена, не бійся. І ніхто їй нічого не рушив, ховай боже! То нехай прийде і забере собі.

Іван сидів, мов приголомшений. Чи то нафтовий сопух у ямі так заглушив його, чи ранішній біль голови, чи те, що він почув від баби, досить, він наразі немов не розумів і слухав бабиного балакання, мов якоїсь казки.

— Ага-ага! — буркнув він, хитаючи головою. — Та певно, нехай би забрала собі. Але де ж вона є?

— То ти не знаєш?

— Я не бачив її вже дві неділі.

— І не знаєш, куди вона пішла?

— Куди пішла? Чекайте! То було вечором... у Кирницького... ми троха перемовилися... вона пішла надвір, і я вже більше не бачив її.

— А котрого ж то дня було?

Іван не міг пригадати собі дня.

— Ну, коли ви перемовилися, то, може, вона вгнівалася і деінде стала на роботу, щоб тобі не показуватися на очі. І деінде ночує, щоб ти не знав, де вона. Але ти би, небоже, таки пошукав її, бо там сторож, що ми у него ночуємо, допоминається плати за неї. А ми прецінь за неї платити не будемо. То щоб він не схотів зафантувати її шмаття.

— Добре-добре, я буду питати... Навідаюся там до вас...

Баба пішла, а Іван довгу хвилю ще сидів, не то міркуючи щось, не то так собі туманіючи. Потім узявся їсти, бо швидко треба було лізти знов до ями.

Вечором він запитав у Ганки, чи не знає, де поділася Фрузя. Ганка видивилася на нього своїми вибалушеними очима, поблідла страшенно і, немов давлячися тим словом, промимрила:

— Ні, не знаю.

Іван не допитував у неї дальше, допити у інших ріпників не довели також ні до чого. Від того дня, коли Фрузя побилася з Ганкою на вулиці, ніхто більше не бачив Фрузі.

Ся згадка торкнула Івана. Справді, того самого дня вечором він "перемовився" з Фрузею в шинку. Він ще раз запитав Ганку.

— Чуєш, Ганко, ти сварилася з Фрузею на вулиці, тямиш?

— Ну, так. Вона перша чепилася мене.

— Вечером того дня вона була у Кирницького.

— Я не бачила її.

— Не бачила? Ей, скажи по правді.

Ганка знов поблідла, але живо перемогла себе.

— Чого ти чіпаєшся мене?

— Та-бо бачиш, десь дівчинисько щезла від того вечора.

— А ти без неї не можеш дихати?

— Та що мені до неї? Але...

— Ну, щезла, то й слава богу! Не бійся, дідько її не вхопив. Побачила, що тобі на шию не повіситься, та й пішла собі додому.

— Але всі свої річі полишила.

— Ну, та що? Кілько там тих річей? Усе варто півтори шістки.

— Е, ні, там її убрання є.

— Ну, то, певно, зголоситься по своє.

Іван успокоївся трохи. Справді, дуже можлива річ, що Фрузя, розжалувана, того-таки вечора, вийшовши від Кирницького, покинула Борислав і пішла додому. Він не допитував далше за нею, а в неділю пішов до сторожа, де була її квартира, і, заплативши, що йому

належалось, взяв Фрузині речі до себе. Він постановив собі на різдвяні свята піти до рідного села і віднести їй ті речі. Він не то щоб бажав бачити її або поєднатися з нею, але тих кілька днів, коли розпитував про неї, почував якийсь жаль і неспокій, немовби справді був у чомусь винуватий. Бориславське життя швидко заглушило сей хвиловий порив. Ані Ганка, ані ніхто інший не згадував ніколи про Фрузю, і Іван також забув про неї. Але, проте, щось немов млоїло його. Він ходив якийсь сам не свій, стратив охоту до пиття, до гуляток, до пісень і — нечувана річ у ріпника — почав числитися з грішми. Зараз першого тижня він не видав лиш половину свого заробітку; ціла п'ятка лишилася йому в кишені. Вона, мов якийсь хробак, почала мулити та лоточити його уяву. Носячи ту п'ятку при собі, зав'язану в шматині, він почав снувати плани. Бориславське життя — правда, свободне воно, але хіба ж се людське, господарське життя? Та й яке свободне? Тільки твоєї свободи, що в неділю та в свято. А в будній день ти робучий віл — ні, гірше! Ти повний невольник жида, властителя ями, або його касієра. Під землею ти кожної хвили небезпечний свого життя, а верх землі кожної хвили лайка, поштуркування, понукування. І вічно той смід, той бруд, та духота, та пиятика, той одур! Невже таке мало б бути його життя до смерті, до старості? У нього пробігала холодна дрож поза плечима при такій думці. Йому пригадалися зелені ниви, цвітисті луги, сиві воли, чисто побілені хатки і розкішні садки його рідного села, почулося блявання овець, фівкання гусенят, скрип журавля, і він мало не заплакав з наглого зворушення. Невже він міг так легкодушно промінати такий рай на отсе пекло? І пішли в його уяві довгим рядом сцени з сільського життя: гейкають плугатарі, скриплять вози, навантажені снопами, блискають коси на сіножаті, і з легким шумом стелиться росиста трава в перекося; сім'я засідає до вечері на святій вечір на пахучому сіні; чути стріляння, веселі голоси "Христос воскрес!", церковні співи... "Пасха красная, пасха господня" — се паски святять коло церкви, дівчата бавяться писанками, парубки скупчилися при тих, що стріляють з мездів.

І безпосередньо від тих споминів душа його перескакувала до думки про Фрузю. Адже вона була також одною з принад і красот того його сільського життя. Коли скрип журавля над криницею так любо

озивається тепер в його тямці, то се для того, що під тим журавлем він з нею стояв вечорами, зразу жартуючи та дрочачись, а потім тихо, любо розмовляючи. А в часі косовиці, носячи батькові полуденок, хіба ж вона не вишукувала собі найдавшої стежки, щоб тільки переходити через ту луку, де він косив, щоб сказати йому своїм любим голосом "Боже помагай!", щоб подати йому з сірого, глиняного збанка холодної води напиться! А в часі коляди... а в часі великодніх свят... а тоді... а тоді... Невгамовна уява насувала йому сотки, тисячі хвилин, коли Фрузя була невідлучною частиною радощів його сільського життя, і в його серці щеміло щось, ворухився жаль, піднімалася туга. "Вона мала рацію! Я повинен якнайскорше покинути Борислав і вертати назад на село!" Правда, він у нещаснім засліпленні змарнував свою батьківщину, розтринькав свій тихий рай, відіпхнув від себе Фрузю. Але ж він молодий, сильний, здоров і все ще може здобути назад. Ось тепер він за тиждень ошадив п'ятку. Адже міг ошадити вісім ринських! А се значить за рік цілі чотири сотки... А за чотири сотки можна купити чотири морги ґрунту! І він постановив собі, не кажучи нікому нічого, почати нове життя, не марнувати грошей, а складати зароблене докупити, а там — якось-то буде.

ІХ

В часі різдвяних свят Іван справді вибрався до рідного села. Він ніс у пазусі 50 ринських, зав'язаних у шматині, а в голові готовий план — відкупити хоч часть своєї батьківщини.

Зайшов просто до жида, котрому продав був батьківську хату з огородом, садом і трьома моргами примезного поля. Жид закупив се добро не на те, щоб господарювати, але мав думку завести в хаті шинок і попри тім зайнятися лихвою й іншим жидівським ремеслом. Але якось йому се не вдалося. В селі були вже чотири шинки і на п'ятий годі було дістати концесії. З лихвою також ішло кепсько, бо було вже кілька інших п'явок, що "псували інтерес". В додатку жида обікрали, так що він замість запомогтися зовсім скапцанів на тім обійсті. "Нещасливе місце!" — говорив він і носився з думкою відпродати се місце і перенестися на якесь інше. То й не диво, що Іван зі своїм планом відкупити батьківщину

був йому дуже милим гостем, особливо коли прийшов не голіруч. Вони й згодилися, що Іван за ціле обійстя, продане жидові за 300 ринських, заплатить 400 ринських протягом найдалі півтора року і, доки не заплатить усього, жид буде сидіти на ґрунті. Іван другого дня поїхав з жидом до міста, зробили контракт у нотарія, і Іван дав жидові зараз першу рату, 50 ринських, і аж тоді відітхнув свободніше. Він мав тепер ціль перед собою і чув у собі охоту до праці, почував, якусь нову силу.

Про Фрузю він сими днями мало думав. Від жида він довідався, що її в селі нема і не було і що її батько, довідавшись недавно, що її нема і в Бориславі, ходив до жандармерії, щоб шукати за нею, але досі не має ніякої відповіді. Іванові було прикро, він не мав охоти стрічатися зі старим і, не вертаючи до свого села, він таки з міста просто рушив назад до Борислава, передавши старому Фрузине шмаття.

Х

Ішли дні за днями, тижні за тижнями. Жандарі розпитували про Фрузю і Івана, і Ганку, і інших робітників і робітниць, вивідали все, що було аж до пам'ятного вечора, але далі не могли дізнатися нічого, і по кількох днях усе затихло. Не знати, хто пустив поголоску, що Фрузя пішла десь на службу: одні бачили її у місті у якогось жида, інші чули, що вона десь у горах, у якійсь швабській колонії, ще інші говорили, що виїхала з якимсь панством до Стрия чи до Станіславова. На тім якось і успокоїлося.

З Ганкою Іван розійшовся ще перед різдвом. Не то, щоб посварилися, але так якось вона обридла, знелюбилася йому, і він не міг дивитися на неї. Вона зразу і байдуже собі. Овва, не хоче її Іван, невелике свято! "Менше клопоту на мою голову. Сама жила і заходилася досі, то й відтак потрафлю". Але по кількох тижнях вона поблідла, пожовкла, змарніла. Її знов учепилися страхи, вона не могла сама спати, зривалася вночі, кричала, розщибала собою. Вкінці одного разу вона попросила бабу Орини, ту саму, що жила разом з Фрузею, щоб віділляла їй перестрах. Стара славилась ворожкою і знахаркою. Вона згодилася зробити се і

почала обережно випитувати Ганку, відколи у неї той перестрах, від чого, як? Ганка зразу призналася, що від покрови (в тім часі пропала Фрузя), але далі не хотіла сказати нічого. Стара почала шептати над водою, розтопила кавалок олова і вилляла його над Ганчиною головою в миску з водою, а потім, заглянувши в миску, скрикнула:

— Ой, дівонько! Нещаслива ти, сирото! Ніхто тобі не допоможе!

Ганка одеревіла зо страху.

— Або що таке?

— Ади, небого! Олово розскочилося в воді на дрібний пісок.

— А що ж то значить?

— Ет, що то говорити! Най ся преч каже, не годиться й згадувати при хаті.

Ганка не допитувалася дальше, а стара не йшла, а все придивлялася мисці з водою із розприсканим оловом, похитувала головою та рушала зів'ялими губами, немов розмовляючи з кимсь без голосу. Дивлячись на неї, Ганка почула в серці холодний переляк; їй здавалося, що стара розмовляє з якоюсь марою, що зазирає їй у душу своїми напівпогаслими очима і читає там її страшну тайну. Вона вхопила з-перед баби миску з водою і викинула її через вікно геть на смітник. Баба спокійно дивилася на неї і всміхалася так само без голосу.

— Недобре з тобою, дівонько, недобре! — мовила вона. — То в тебе не перестрах, небого, ой, ні.

— А що ж таке?

— Щось у тебе на серці лежить, дівонько, Ой, так, так. Я се знаю. І не буде тобі легше, поки не признаєшся.

Ганка спалахнула:

— Що ви, бабо, говорите? До чого мені признаватися? Що я, вбила кого, чи обікрала, чи що?

— Або я знаю?— мовила баба, здвигаючи плечима. — Не моя річ, сирото, не моя річ. Я тобі не з свого розуму говорю, а з того, що водиця свята показує. А ти собі як знаєш, так і роби.

Баба почала збиратися до відходу. Ганка чула, що тепер, після тої ворожби, її неспокій ще побільшав і що тепер вона нізащо не засне сама. І вона надумалася попросити бабу, щоб перебралася до неї (вона мала вже свою окрему комірку з піччю і тапчаном) і ночувала з нею разом. Стара почала дорожитися, але Ганка не попускалася її, і вкінці стара згодилась ще того самого дня перебратися до неї.

XI

Не інакше, як тільки чари хтось наслав на Івана. І не пізнати хлопа. Ні з нього мови, ні розмови. Жие, як той медвідь у норі, до шинку не ходить, пити не п'є, все щось думає, щось муркоче, а скупий такий! Сам собі жалує. Жие, як собака, не товаришує ні з ким, сам у собі засклепився, мов слимак у шкаралущі. Що був уперед охочий до гулянок, до пісень, до дівчат, то тепер ані знаку! Не інакше, тільки чари якісь!

Так гуторили не раз між собою ріпники. Вже вони всіяко підступали до Івана — і щирістю, і насміхами, і жартами, і на правду, нічого не помагало.

— Ет, дайте мені спокій! Що ви знаєте? Вам своє в голові, а мені своє, — тільки й усеї було відповіді, яку чули вони від нього.

І відходили, здвигаючи плечима. Одні казали, що він задумав женитися, другі говорили, що записав був душу нечистому, а тепер кається, але Йванові се все було байдуже.

Врешті відкись дізналися, що він задумав відкупити свою батьківщину. Сам Іван нікому не говорив про се, але хтось із його сторін приніс сю вість до Борислава.

— Ага, ось на що він гроші складає! Чекай же ти! А перед нами ховається, мов не знати з яким секретом!

За кілька день з Іваном "пожартували": у нього вночі вкрали гроші. Небагато там тих грошей було, щось з вісім ринських, а проте шкода. Іван наробив крику, але гроші пропали.

— Івануню, чую, що вас обікрали,— мовив до нього касієр.

— Ет,— буркнув Іван.

— Чую, що ви складаєте гроші, хочете купувати грунтець, — говорив касієр далі.

— Та хочу.

— То дуже добре! Най вам бог помагає. Я то виджу, що ви порядний чоловік. Гроші — то велика річ. Заробити їх тяжко, а пустити легко. А заробляти на те, щоби пускати на вітер,— то дуже дурна робота. То так, якби хто своє життя, свою силу пускав на вітер. Пощо то? Адже потім прийде старість, прийде слабість — гроші все придадуться.

Розумно говорив касієр, щирий був чоловік, хоч і жид, і Іван вкінці звирився йому зо своїх думок. Касієр хвалив його дуже, а далі мовив:

— Я вам щось скажу, Івануню. Нащо вам носити гроші при собі, щоб у вас п'яниці викрадали. Ви їх лишайте у мене. Зладьте собі книжочку. При кожній виплаті я вам дам, кілька вам треба, а решту лишайте в касі: я запишу у себе, а ви у себе, аби не було обмилки, а коли вам треба буде платити за ґрунт, скажіть мені, то я вам зараз дам. Маєте безпечно, ніхто вам не вкраде.

Іван трохи надумувався. Хоч то жид розумно говорить, але все жид жидом, вірити йому не можна. Але, з другого боку, нема іншої ради. Вкрали раз гроші, вкрадуть і другий раз. Ліпше зробити так, як радив касієр. І Іван пристав.

Ховай боже, не мав чого жалуватися. Скоро назбиралося 50 ринських, він зараз узяв їх, ще й касієр нарадив йому післати гроші поштовим переказом і не до жида, а на руки нотарія, у котрого робили контракт.

Іван був задоволений з себе і з касієра, був майже певний, що все піде йому добре. Адже ще тільки пущення, а він уже сплатив четверту часть ціни!

Він жив тепер думками виключно в своїм селі. Чи то крутячи корбою, чи копаючи землю в глибокій ямі або в темній штольні, він у думці купався в яснім сонячнім світлі, орав, косив, звозив снопи, молотив на тоці, чув себе господарем. Бориславське життя,— се було щось мов темні сіни, з котрих ось-ось вийдеться на широке ясне подвір'я, де зеленіє пахуча мурава, цвітуть яблінки, фівкають гусята і блеють ягнята.

XII

На першім тижні великого посту приїхав до Борислава Фрузин батько. Він довідався, де працює Іван, і пішов до нього.

— Іване, де є моя донька? — з такими словами він обернувся до нього. Він дуже подався від того часу, як Іван бачив його, змарнів, посивів. Іванові зробилося дуже жаль старого.

— Не знаю,— відповів він.

— Не знаєш? Мусиш знати. Ти підмовив її, щоб пішла за тобою до Борислава, ти мусиш знати, де вона є.

— Поки була в Бориславі, то я й знав, а відколи пішла, то не знаю.

— Куди пішла?

— Не знаю, куди пішла. Я гадав, що пішла до вас.

А може, де стала на службу?

— Ніде не стала. Я вже розпитував. Жандарі шукали, таліграфували і до Стрия, і до Станіславова. У Дрогобичі я давав витрублювати. Ніде нема її. Тепер приходжу до тебе: віддай мені мою дитину.

— Я її не сховав,— відповів спокійно Іван.

— Не сховав, але поховав,— грізно крикнув батько. — Ти вбив її. Вона, кажуть, була при надії від тебе. Ти хотів її позбутися. Ти вбив її!

— Бог мені свідок, що ні,— мовив Іван і поблід, як стіна.

— Хоч ти й стома чортами свідчися, то я тобі не повірю.

— Га, то робіть, що хочете. Хоч мене й вішайте, а я вам усе одно скажу: не знаю, де вона поділася.

Старий помалу зм'як, почав плакати і торгати на собі волосся. Посходилися ріпники, касієри, почали вговорювати його.

Йому оповідали про той вечір у Кирницького, коли то остатній раз бачили Фрузю, про її розмову з Іваном, про те, як вона просто з шинку пішла кудись і як Іван довго ще, до самої півночі, сидів у шинку. Касієр хвалив Івана, як порядного робітника, що не п'є, не гайнує, і старий вкінці сам не знав, що має думати. Він у Дрогобичі домагався у жандарів, щоб зараз арештували Івана, але тепер почав міркувати інакше. Не штука арештувати парубка, але чи то буде по правді? Ану ж Фрузя, розсерджена, справді пішла десь у гори, стала на службу, не дає про себе чутки навмисно, бо встидається? Все се може бути, і самі жандарі говорили йому, щоб не тратив надії. Кидати на когось підозріння за вбійство — то не жарт. Інша річ, коли би знайшовся який найменший слід, що Фрузю справді вбито. Але такого сліду досі не було.

З тим Фрузин батько і поїхав додому, здаючи цілу справу на бога.

XIII

Минули великодні свята. Потепліло. На долах цвіла, і пахла, і пишалася весна, хоча з Ділу* ще подихало холодом. Борислав виглядав як одна бездонна баюра розмоклої глини, розталабованого болота, змішаного з ропою, як озеро бруду і смроду серед зеленого Підгір'я.

Була субота. Сонце сміялося серед чистого, безхмарого неба. По сухій, безлюдній толоці, що між Бориславом і Котівською Банею, ходили стежкою два касієри в шабасових бекешах і куницевих штрамеле на головах і балакали по-жидівськи.

— Клопіт маю, Мендель, такий клопіт, що аж мозок сохне в голові,— мовив один касієр.

— Із-за того голя, що впав у яму?

— І се також. Дідько його поніс п'яного до кошари! Дідько йому велів сідати над ямою! І дідько його пхнув досередини!

— Була комісія?

— Була.

— Ну, і що ж?

— Назначили мені 20 раниш кари.

— За що, Хаїм, за що?

— За неосторожність. Я неосторожний! Я не допильнував гою ! Чи чував ти таке? Я мав пильнувати його, як малу дитину. Та ще щастя, що так сталося. Щастя, що інші тої присвідчили, що він сам поліз до. ями і сам упав. Якби не було свідків, готов би був ад'юнкт сказати, що то хтось навмисно кинув його до ями.

— Острий ад'юнкт?

— Там такий пурец острий, що крий боже! Вже мав охоту замикати яму і арештувати когось.

— Се той новий пурец?

— Новий. Я вже тремтів, Мендель, так тремтів! І богу молився, щоб відвернув від мене напасть!

— Ох-ох! Бог ласкав, Хаїм! За що мав би наводити таку напасть на невинного чоловіка?

— Ох, не кажи так, Мендель! Бога не зміркуєш. А за що наслав на мене таку шкоду? Ти чув? У мене в магазині — адже се 50 раниш щонайменше! А хто винен? Не знати. А хто мусить заплатити? Хаїм!

— Ні, я не чув нічого. Що сталося?

— А фрас на його бебехи, мойого балабусти! Купив дві нові линви і передав мені до магазину разом з іншими речами. Ну, я поклав їх на місце. І чорт його бачив, що там, на тій самій полиці, стояла бутля з вітріолем. Знаєш, він до дестилярні потребує вітріолю... То більшу часть із бутлі дав там, а решта була в магазині. Небагато його було, може, дві кватирки, а може, й то ні. Стоїть собі бутля, заткана скляною затичкою,— дідько її бачив. Колись-то треба було линви до ями. Я йду до магазину, беру линву з полиці і, якось не довидівши, зачепив рукавом ту бутлю. Вона й перевернулася. Ой, як я перелякався! Хопив бутлю голою рукою — ади, два пальці попик! Але поки я поставив її, затичка відскочила і дрібка того дідьчого квасу, може, дві-три краплини, бризнула на линву. Підняв я затичку, заткав бутлю і поставив у куті. Тут мене пальці печуть, мов огонь. Я зараз обложив їх мокрою глиною, завинув хусткою. Виношу линву надвір, дивлюся, а в тім місці, де бризнув квас, мою линву мов ножем перекроїв. Таки в пальцях мені цілий звій розламався на два кусні.

— Ай-ай! — скрикнув Мендель.

— Щоби я так жив! Уже нікому й не кажу нічого. Прийдеться самому заплатити за линву, та й по всьому.

Мендель цмокав і охав, показуючи Хаїмові своє співчуття. Коли зайшли до Борислава, він умісне пішов з Хаїмом до магазину, щоб оглянути перепалену вітріолем линву. Він довго придивлявся їй, цмокав і крутив головою, а коли Хаїм десь відвернувся, він у маленьку фляшечку взяв собі з бутлі пару крапель вітріолю — небагато, от так з наперсток. Хаїм не бачив сього. Вони вийшли з магазину. Хаїм замкнув двері на колодку, і оба приятелі, побажавши собі щасливого шабасу, розійшлися.

Минуло ще пару місяців. На світі довкола Борислава вже почалися жнива. Стояла літня спека. Іван жив весь час мов у гарячці. З кожним днем йому робилося тяжче в Бориславі. Земля горіла під ним. Його душило щось, перло, гнало геть із Борислава. Він ні про що не думав, тільки про те, щоб якнайшвидше вирватися відтам. Думка, що йому треба ще працювати в ямах до осені або й до зими, щоб виплатити жидові всі гроші, наповняла його якимсь диким страхом. "Ні, я не витримаю!" — повторяв він не раз і числив дні і години. У нього було вже зложених нових двісті ринських; вони лежали у касієра, і він думав на Іллі взяти їх і навідатися "додому" та віддати їх жидові. Але чим ближче було до Іллі, тим частіше він зупинявся на іншій думці, хапався за неї, мов потопаючий за колоду. "Сто ринських уже заплачено,— думав він. — Двісті заплачу тепер — і покину Борислав. Піду і не вернуся більше сюди. Четверту сотку на сплату жидові як-небудь зароблю або визичу, а тут не буду довше!" Ся думка, зразу далека мрія, приймала в його душі чимраз виразніші форми. Він закидав на різні боки: "Оженюся. Вже аби з якою бідною, то сотку віна буде мати. А може, ще й ґрунту дещо дістану". Іншим разом він думав купити пару коней і пуститися на фірманку, або наймитися в дворі, або йти до камерального лісу рубати дерево. Де-будь і як-будь, аби тільки заробити гроші, сплатити решту жидові і стати господарем — хоч бідним, хоч остатнім, а все-таки своїм господарем, у своїй хаті, на своїй п'яді землі! Іван нікому не звірювався зі своїми думками. Тільки за тиждень перед Іллею він вечором мовив касієрові:

— Слухайте, Мендель, будете могли мені за тиждень виплатити всі мої гроші?

— Чому ні? — мовив Мендель. — А що, хочете вислати?

— Ні, хочу на Іллі піти сам.

— Чого вам ходити самому? Можна вислати.

— Якось тягне побачити своє село. Не знаю, може й зовсім лишуся там.

— Як-то, хочете покинути нас?

— Хотів би, та не знаю... Якби там де трафився який заробок, щоби сплатити тамтому жидові...

— Ну, як собі знаєте,— мовив Мендель, перериваючи сю розмову. — Я вам гроші виплачу в п'ятницю. Коли вашого Іллі?

— В неділю.

— Ну, то й добре. В суботу можете собі йти по роботі.

На тім і стало. Більше розмови між Іваном і Мендлем про сю справу не було.

XV

В п'ятницю вечором Іван мав робити нічну шахту. Се мала бути його остатня гостина під землею, в царстві замороки. У нього було легко, радісно на душі, але один несподіваний випадок мусив попсувати його радість.

Він власне йшов до кошари, випивши кватирку горілки і закусуючи булкою, коли до нього наблизилася баба Орина, та сама, що колись перша принесла йому відомість про те, що нема Фрузі. Вона йшла якось немов скрадаючися, а коли Іван не пізнав її, вона ззаду простягла свою суху, чорну руку і вхопила його за плече.

— Агій, а то що! — стрепенувся Іван, що йшов у задумі і тепер прокинувся з неї, мов зо сну. Озирнувшись, він побачив проти себе

страшне, жовте, поморщене бабине лице, що якось холодно всміхалося до нього, широко розтягнувши сині уста і вишкіривши беззубі ясна. Іван перехрестився. Його перша, мимовільна думка була: "Се смерть заглядає мені в очі". І його проняла холодна забобонна тривога.

— О, ти хрестишся! — обрушилася баба, і з її лица щез усміх, а натомість на ньому завис якийсь понурий, гнівний вираз. — Що ж то, я мара яка, чи що? Нехрещена душа, чи що? Ну, дивіться на него! Хреститься, мов від злого! Немов ніколи й не бачив мене!

Іван пізнав бабу і почав перепрошати її.

— Та, вибачайте, бабо! Я не пізнав вас. Іду такий задуманий, а тут ви нараз... Та й аби-сте хоч слово сказали...

— Ага! А видиш! А щоб самому на бабу оком скинути, та вклонитися, та бабі порцію горівки купити,— де тобі! Най баба здихає, як сама не має за що купити собі.

— Ну-ну, та ще не здихаєте! — всміхнувшись, мовив Іван. — Ну, але ви, здається, мали якесь діло до мене?

— Та маю, небоже, маю! Та й не діло, а так... Або я знаю, як тобі се сказати. Але міркую собі, ти з одного села з нею, то, може, тобі буде найліпше знати се.

— З одного села з ким?

— Та з Ганкою. Знаєш, я у Ганки ночую. А тепер вона й зовсім розхорувалася, то вже й днюю, й ночую коло неї.

— Розхорувалася? Що ж їй таке?

— Або я знаю, синочку. Я гадала зразу, чи то не яка жіноча слабість, але ж бо ні. То щось інше. Я й сама не знаю, що то таке, якесь покаяніє.

— Що за покаяніє? Кричить по ночах?

— Е, тепер уже кричить не тільки по ночах, але і вдень. Скоро тільки троха засне, щось таке їй привиджується, як не верескне, аж крізь уха прохапується. І зараз зривається з постелі, десь-кудись біжить, утікає, аж по стінах дереться. Я вже гадала, що то нечистий — дух святий при нас — приступив до дівки.

— Ну, і не пробували ви дечим лічити її?

— Ще би не пробувала! Пробувала, синку! Все, що знаю, все я робила їй, коли-бо нічого не помагає. Ну, та й не могло допомогти, бо у неї зовсім що інше на душі. Я то зараз спочатку догадувалася, тільки, по правді кажучи, я в інший бік стріляла. Гадаю собі: дівка — в Бориславі — найпростіша річ: мала дитину і втратила, а тепер їй дитяча душа на сон набиває, спокою не дає. Вона божилася, дух-тіло кляла, що ні. Ну, то я вже й не знала, що думати. Не раз я пробувала вночі прислухуватися, що вона таке кричить, коли ж бо годі розібрати. Отак одно-друге слово зрозумієш: "Он там у ямі! У воді! У калюжі! Лізе, лізе, лізе!" — а хто, де, відки — нічого не знати. Вже я допитувала її — затята душа! Не хоче нічого сказати. Зсохла, як скіпа, почорніла, як головня, тільки пушка духу в ній, — а яка дівка була ще взимі, як гармата! І видить сама, що їй недовго жити, що ніщо з неї не буде, а мовчить.

— То ви гадаєте, що у неї справді щось таке є на душі, що вона криється з чимось?

— Ну, гадаю! Тепер уже не потребую гадати. Тепер уже знаю напевно.

— Ну, що ж ви знаєте?

— Та що, небоже, то вона вбила твою Фрузю.

— Фрузю! Вона! Господи! Та коли? Як? За що?

— А говори, за що! Не що, лиш дідько до неї приступив. Уже він, бодай моці не мав, видно, давно на неї наострив зуби. Слухай же, як то було.

Стара йшла обік Івана вулицею, але тут уже не могла додержати йому кроку, і, вхопивши його рукою за полу, зупинила на місці.

— Та постій же! Видиш, що я задихалася. Не квапся до роботи! Небагато втратиш. Стань отут та й послухай.

— Коли ж бо мені час до роботи! Адить, уже в кошарах дзвонять на нічну шахту.

— Наплюй на ту нічну шахту! Не йди сьогодні до роботи, а ходи зо мною до Ганки. Тут справа важніша.

Іван вагувався хвилину.

— Ні, бабо! Тепер уже пізній вечір. Чого мені до Ганки? А завтра я, скоро по роботі, прийду і поміркуємо, що робити далі. Ну, але скажіть, як і що ви дізналися від неї.

— Та що,— мовила баба,— вчорашньої ночі вона не могла заснути ані на волосок. Мучилася так, що не дай, господи. А нині рано дивлюся на неї, лежить, як із хреста знята, тільки очі світяться.

— Ганко,— говорю їй,— може, тобі покликати попа?

Вона аж підкинулася, мовби що вкусило її.

— Попа? Пощо?

— Та пощо, небого. Адже бачиш сама, що тобі недовго на світі гуляти. Треба душу очистити.

— Ні, не хочу,— мовила вона.— Мені буде ліпше, я вийду з того.

— Ей, дівонько, не жартуй з богом! Не говори так і не дури себе. Я бачу, що недовго вже твого на світі. Піду покличу єгомостя.

— Ні, не треба,— відповіла вона.— Як буде треба, то я сама скажу. Не виходьте нікуди, я засну троха.

Тільки що вона задрімала — як не зверещить, як не кинеться!

— Ой, лізе, лізе! Ой, простягає руку! Ой, ловить мене! Держить! Не пускає! Ой-ой-ой! Рятуйте! Бабо, рятуйте!

І вискочила з постелі, причепилася до мене, вся тремтить, як трепетів лист, а все озирається поза себе і кричить, вищить, мов перепуджена дитина.

— Та дух святий з тобою!— кажу їй та й хрещу. — Та хто там лізе? Хто тебе держить?

— Та вона, вона! Хіба не бачите? Адить, рука зовсім обігнила з м'яса, сама кість, а держить, мов у кліщах!

— Бог з тобою, Ганко! Що тобі? Кого ти бачиш?

— Та вона, вона! Фрузька!

— Що за Фрузька?

Але вона вже затялася. Тремтить уся, тулиться до мене, але слова більше з неї не видобудеш. Якось я успокоїла її, положила на постіль, розговорюю, балакаю, а тут у мене в голові починають мов якісь нитки нав'язуватися, починає робитися ясно. Вже я їй і сюди й туди приговорюю. Зварила їй трохи м'яса, нагодувала. Лежить вона і не пускає мене від себе.

— Сидіть! Не покидайте мене! Говоріть, щоб я не заснула, бо боюся, що скоро засну, то знов вона тут буде.

— Та чим вона тобі така страшна? — питаю її. — Що вона може зробити тобі?

— Ой, бабочко! Ой, голубочко! Якби ви знали, яка вона страшна! Вся кров у мні ледом стинається! Не можу дивитися на неї, а мушу. Щось мов приковує мої очі до неї.

— Значить, ти її маєш на душі, Ганко?

Мовчить.

— Признайся, небого! — кажу остро. — Видиш, ти гадала, що утаїш усе. І що тобі з того, що утаїла перед людьми, коли ж бог усе знає. Бачиш, він діткнув тебе своїм пальцем, і що з тебе нині? Адже ж хоч би тебе були повісили на шибениці, то не було би й десятої часті тої муки, що ти перетерпіла досі.

Вона слухала-слухала і далі як не розплачеться! Як мала дитина ридала.

— Ой, бабонько, правда ваша! Ой, я окаянна! Ой, я проклята! Я її збавила віку. Вона ослабла, впала на мої руки, а я її, безпам'ятну, кинула в яму. Я думала, що ніхто не буде знати про се, що Іван візьме мене за жінку... Ой, бабусенько, радьте, що мені робити!

У Івана мороз пішов поза шкурою при сих бабиних словах. Він був мов розбитий. У його тямці живо ставали події того вечора, розстання з Фрузею, ніч, проведена з Ганкою в коморі, її тодішній неспокій. Він пригадав собі навіть Ганчині слова, що вона "боїться її", і тільки тепер йому зробилося ясно. Пригноблений важкими почуттями, він зітхав і шептав раз по разу: "Боже, боже!"

А баба оповідала далі Ганчині признання, в котрім місці вона вкинула Фрузю в яму, як потім щось гонило її на се місце затирати сліди і як при тім мало не доглянув її хтось із ріпників, як їй Фрузя почала на сон набиватися, як ти, Іване, зробився їй немилим і ненависним.

— Ну, і що ж вона робить тепер.? — перервав Іван бабине оповідання.

— Виплакавшись, заснула. І вже не зірвалася зо сну, спить спокійно. Я посиділа коло неї, а тепер подумала, що добре буде сказати тобі се все. Порадь мене, небоже, що робити далі.

Іван слухав, мов остовпілий. У його нутрі переверталось щось, рвалося щось, кричало щось, мов жаль, мов тяжкі докори, мов почуття якоїсь вини.

— Або я знаю, що робити?— промовив він глухо. — Треба би комусь дати знати. Адже то страшна річ!

— То, може би, піти до вйта?

— Підіть, підіть!— мовив Іван живо, хапаючися за бабині слова.

— Та, може би, ти пішов зо мною? Я чогось боюся.

— А чого ж мені з вами йти? Ще на мене підозріння кинуть. Ні, йдіть самі. Я там навідаюся завтра, скоро тільки вийду з роботи. Ідіть, ідіть!

Баба не мовила нічого більше, перехрестилася і пішла.

XVI

Наближаючися до кошари, в котрій робив, Іван здибав касієра Мендля. Сей ішов кудись, розмовляючи з якимсь ріпником із чужої кошари.

— Добрий вечір, Іване! — мовив Мендель. — Ідете до роботи?

— Іду,— мовив Іван, ледве тямлячи, хто і що говорить до нього.

— А завтра відходите?

— Відходжу.

— Ну-ну, як собі знаєте. Гроші маєте готові.

Іван, не мовлячи нічого більше, пішов до кошари. Мендель розмовляв далі з ріпником, що відзавтра мав стати до роботи в тій самій ямі замість Івана.

— Тут вам буде добре! — говорив Мендель — Я не такий жид, щоб хотів чийоїсь кривди. Спитайте от сього самого Івана. Він пару разів навіть грошей при виплатах не брав від мене, а складав, поки не набереться чи 50, чи 100 ринських, а потім брав разом. Ади, він завтра відходить. Знаєте куди? На своє власне господарство!

— На своє власне? — дивувався ріпник. — Та де у него господарство? Давно пропустив.

— Давно пропустив, а тепер відкупив. Власне вчора взяв сотку, щоб заплатити останню рату жидові, а завтра вертає до свого села,

покидає нас назавсідги. А хто його нарадив на се? Спитайте його самого! Мендель, не хто інший!

В тій хвилі з кошари почувся крик, потім гупання кроків. Робітник, що був при корбі, надбіг вуличкою і кричав задихавшись:

— Пане касієр! Пане касієр!

— Що там таке? — окликнувся Мендель.

— Ходіть до кошари! Борше! Борше!

— Та що там таке? — ледве промовив Мендель і, не чекаючи відповіді, почав бігти до кошари. Свіжонанятий ямар побіг за ним.

— Ну, що сталося? — не то шептом, не то захриплим, голосом запитав Мендель робітника, коли порівнявся з ним.

— Якесь нещастя!

— Що за нещастя?

— Ой, сам не знаю! Ходіть до кошари, самі подивіться! Ой, господи, душі в мні нема! Ще такого не чував і не видав.

Не розпитуючи далі, всі три побігли до кошари. Там було зовсім темно, тільки одна дротяна лампа слабо освічувала нутро дощаної буди. Робітник від млинка стояв над ямою і торгав линву, що зовсім вільно звисала з валу.

— Ну, що таке сталося? Говори! — промовив Мендель, озираючися довкола, немов шукаючи того, що так перестрашило робітників.

— Линва урвалася.

— Що? Як то може бути?

— Або я знаю! Дивіть самі!

Робітник, що стояв над ямою, знов поторгав за линву, замахав нею і вона, мов батіг, билася о дощані стіни ями.

— Ну, а Іван? Де Іван?

— У ямі.

— Як то в ямі? Спустився на місце?

— Ну, та певно, що на місце, але неживий. Адіть, ледве десять метрів линви розкрутилося.

— Та як же то було? Що? Куди? Говори за порядком!— говорив Мендель, усе ще не можучи зрозуміти, що сталося.

— Ой господи! Та хіба ж я знаю і розумію, як се сталося? Іван прийшов, прив'язався, і я почав пускати його в долину. Кручу, кручу, аж нараз на десятім метрі чую — отак, як би в пальці, тріс — і на корбі зробилося легко. І в тій самій хвилині в ямі тільки гур-гур-гур! І один страшний крик — і тихо. Ось і все. Урвалася линва, а Іван гримнув аж на дно, на 40 сажень.

Мендель, не мовлячи нічого, почав рвати на собі пейси і бігати по кошарі, мов божевільний.

— Ай-вай! Ай-вай! От клопіт! От нещастя! От цурес! Але ша! Може, він ще живий! Слухайте, Митруню,— він обернувся до новонанятого ріпника,— як гадаєте, може, він ще живий?

— Та то може бути. Адже ж на дні каменя нема?

— Ні, глина.

— Ну, коли не впав на дзюбак або не розбив собі голови по дорозі, то ще може бути живий.

— Але чути би було крик, стогнання,— закинув робітник від корби.

— Міг зомліти, заглушитися,— мовив Митро.

— Лізьте, Митруню! Бодай ви здорові були! Лізьте, може, ще вирятуйте його.

— Та я би поліз,— мовив Митро,— але що ж то за линва у вас, що урвалася під ним?

Він наблизився до ями, взяв за линву, котрої кінець звисав на які два метри вниз у ямі, підняв його і почав оглядати при світлі лампи. Се був старий ріпник і розумівся на роботі, але тут він став, мов теля перед новими воротами. Такої штуки він ще не бачив! Він довго озирає линву в тій місці, де вона перервалася, мацає пальцями, призивався їй до світла і все хитав головою, немов не міг зрозуміти чогось. Мендель тривожними очима, весь блідий і з завмерлим серцем, слідив за кожним його рухом.

— Не розумію! Ніяк не розумію, що сталося тій линві. Як могла вона перерватися?

— Може, проржавіла? — несміло мовив Мендель.

— Та на се воно мусить вийти, бо, якби навмисно була протята, то було би видно, був би гладкий перекрій. Мусила проржавіти.

— Ай-вай! Стара линва. Треба було перемінити,— сквапливо підхопив Мендель. — Ой господи! Так мене щось нині рано мов за плече торкало: "Мендель, переміни сю линву!" Та потім я подумав собі: "Ну, в п'ятницю не буду переміняти. Прийде неділя, то перемінімо!" А тут на тобі! Ну, хто ж його знав, що вона не видержить?

Але Митро все ще оглядав линву і хитав головою.

— Слушайте, Мендель! То не може бути! Вона якось не спроста перержавіла. Дідько їй перержавіє. У мене в селі оборіг он уже п'ять літ на такий линві держиться. І дощ її мочить, і сніг на неї йде, і ржавіє не так, як тут, а проте держить досі. Та й то оборіг, не те, що один хлоп.

— Ну, Митруню, але там вона стоїть собі спокійно, а тут день і ніч то скручується, то розкручується. А від того дріт найборше тріскає.

— Та се правда,— мовив, подумавши, Митро. — Але була би тріскала потроха, один скрутець, другий, третій... А тут усі нараз. Не гладко, а так мовби — прости господи — миш перегризла. Агій! Ще чоловік, як жиє, не видав такого.

Тим часом Мендель приніс із магазину свіжу линву, її навинули на вал, і Митро, прилагодившись до спуску, пішов до ями. За якої півгодини витягли обох — Митра і Івана. Іван мав поламані обі ноги і голову, розбиту на цямрину. Він, мабуть, і не долетів живий на дно.

XVII

Другого дня до світа бориславський вїт — тоді ще вїтом був селянин — з присяжним і двома жандарями прийшли до тої комірки, де жила Ганка. Вона ще спала,— по довгих безсонних днях і ночах перший

раз спала глибоким, майже мервецьким сном. Баба відчинила двері, всі ввійшли, та, зирнувши на труп'яче, висохле Ганчине лице, зіссане страшною внутрішньою мукою, не мали серця будити її.

— Ну-ну, нехай спить,— мовив стиха вїт. — Ми подождемо надворі.

— Ну, їй небагато належить ся від людей,— мовив один жандар.

— Пан біг не ждав на людський суд. Сам осудив і сам покарав її,— додав другий.

Скоро вони вийшли, Ганка збудилася.

— Ви тут, бабо? — мовила вона.

— Тут, небого, тут.

— Чи мені снилося, чи тут був хтось?

— Та хто би мав бути?

— Мені здавалося, що якісь хлопцї... шандарї...

— Та були, сирото.

— За мною? — мовила Ганка, піднімаючися.

— За тобою.

— Знають усе?

— Знають.

Ганка довгим поглядом зирнула на бабу, а потім простягла до неї свою суху руку.

— Дякую вам, бабо,— мовила вона. — Я вже сто раз, не раз, хотіла зібратися, піти й признатися до всего, та ніколи не могла здобутися на відвагу. А тепер уже по всьому. Тепер я спокійна.

І вона з тяжкою бідою зволіклася з постелі. Баба допомгла їй убраться.

— Ну, а тепер покличте їх.

Ввійшов війт з присяжними, ввійшли жандарі.

— Ну, що ти небого? — мовив війт. — Хора?

— Хора.

— Маєш сказати нам щось?

— Маю.

І вона спокійно оповіла події того вечора. Один жандар записував. Потім її повели на місце злочину. При допомозі гаків витяли з ями по куснику розгниле тіло нещасної Фрузі і перенесли його до трупарні, а Ганку посадили на віз і відвезли до Дрогобича, до судового арешту. Там вона не дождалася навіть першого протоколу.

А жандарі по тім однім випадку мали зараз другий. Їм донесли, що в недалекій кошарі урвалася линва під робітником, сей упав у яму і забився. Треба було оглянути місце, оглянути трупа, переслухати свідків...

— Щось мені не подобається сей випадок,— мовив один жандар,— молодий,— до старшого, постенфірера.

— Жидівська необережність. Линва перержавіла !

— Чи нема тут чогось гіршого? Се, що говорить Митро про ті гроші...

— То що ж, думаєш, що тут якийсь злочин? Що се навмисне хтось перервав линву?

— Дуже може бути. Ті гроші — се може бути причина. Касієр каже, що він узяв від нього гроші, а їх при нім нема.

— Пошукаємо в його помешканню.

Але в помешканні, тобто в тім шинку, де ночував Іван разом з кількома іншими ріпниками, ніхто про ніякі гроші не знав і не чув. З допитів дізналися жандарі, що раз давніше у Івана вкрадено гроші і відтоді він не носив їх при собі і ховав так, щоб ніхто не знав де. З другого боку, Мендлеві зізнання про те, що Іван посилав гроші за куплений ґрунт нотареві до Дрогобича, потвердив нотар телеграфічно, а друге зізнання, що остатніх 100 ринських Іван узяв ще день перед тим, потвердив Митро настільки, що чув, як Мендель мовив Іванові: "Гроші маєте готові", і Іван на се потакнув головою. Значить, узявши гроші, Іван мусив сховати їх десь, щоб забрати з собою. А коли так, то яку хто мав причину дибати на його життя?

На тім справу й закінчено, тільки Мендля за недогляд і уживання перержавілої линви покарано 20 гульденами грошової карі.

Івана поховали в одній ямі з останками тіла його Фрузі.

* Ділом називають підгірські русини перше, найнижче пасмо Карпат, яке ділить "гори" від "низовини".